

III. A „teljes kép” felé

*A bevezetőben már említettem: alapvetően **kétfajta leírás van:** a részelemzések és a teljesebb igényű, monografikus jellegű írások. Ígéretem szerint a válogatásban ezek elkülönített bemutatására törekszem.*

„Teljesebb igényű”-nek mondtam az ilyen jellegű írásokat, nem hosszabb terjedelműeknek. Arra gondolok, hogy ahhoz, hogy az igényből valósággá váljanak, sok idő, állandósuló pozitív munkafeltételek, valamint sok-sok aprómunka szükséges még ezután.

Választhattam volna másokat is a következő két íráson kívül. Céloom az volt, hogy az elsővel olyan témára és megközelítésre hívjam fel a figyelmet, amelyet – ebben a formájában is – igen fontosnak tartok. A társadalom mikroszinten való szerveződésének, kapcsolatalakításának egy figyelemre nem méltított fontos jelensége: a harag. Nem azonos az idegenhez való viszonyulással (konfrontáció) vagy az ismerőssel való kapcsolattartással (kooperáció). A haragosok: közeli kapcsolatban voltak, ma is egymás fizikai közelségében (szomszédságában!) élnek – de hirtelen megváltozott, más szabályszerűségek szerint. Éppen ez a megfigyelésre és megfontolásra érdemes a társadalomkutató számára: egyik pillanatról a másikra hogyan rendeződnek át az emberi kapcsolatok szövevényei ott, ahol a harag megjelenik; kinek veszteség, kinek nyereség az, ha kialakul egy új viszonyrendszer.

A haragnak mint érzelmi síkon keletkező jelenségnek a vizsgálata elsősorban a pszichológia tárgykörébe tartozik. De csak születése pillanatáig. Miután „életre kelt”, és az egyének „külsővé”, felismerhetővé tették, már társadalmi jelenséggé is válik, az illető mikrovilág

társadalmi tényévé, amelyhez valamilyen módon nemcsak a haragos felek viszonyulnak, hanem a szűkebb emberi környezet is. Következésképp a harag-események vizsgálatára a társadalomtudomány is igényt tarthat, elsősorban olyan új ágazatai révén, mint a szemiotika, kommunikációelmélet, antropológia.

Feltevődhet a kérdés: mi teszi indokolttá egy ilyen, látszólag képlekeny, megfoghatatlan, ám az empirikus tapasztalatban gyakori jelenség vizsgálatát. Alaphipotézisünk az, hogy a haragnak mint folyamatosan fenntartott mikrotársadalmi jelenségnek a szóbanforgó emberi közösségben jól meghatározott szociális funkciója van.

Feltevésünk bizonyításához a jelenség „miért”-jére kell rávilágítani, de ez aligha tehető meg néhány előmunkálat elvégzése nélkül. Elsősorban a hasonló témájú vizsgálatok eredményeit kellene számbavenni, azonban a társadalomnéprajz figyelmét mindeddig elkerülte ez a jelenség. A tárgyi világ kutatásához hasonlítható leírások, számbavételek nem születtek, éppen ezért a következő lépésekben közelítem meg a témát:

a. mi az a jelenség, amit harag-eseménynek nevezünk a vizsgált közösségre vonatkoztatva,

b. a harag-eseményeket a közösségben hogyan jelenítik meg, illetve milyen cselekvéssorozatokat, stratégiákat, gesztusokat használnak a közösség tagjai,

c. végül: melyek a jelenséget generáló, éltető feltételek, miért kel életre a harag.

Talán nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a harag-eseményeket vizsgálva kommunikatív cselekvések sokaságával találjuk szembe magunkat, amelyek arról az emberi közösségről közölnek információkat, amelyben születtek. Arról is meggyőző a tapasztalati valóság, hogy harag csak egymást ismerő emberek között, valamilyen emberi közösségben születhet. Bevallott célom, hogy a harag-események vizsgálatával a közösség működéséről, időbeni változásairól ismereteket szerezzek. Közelebbről a vizsgált társadalmi környezet kapcsolathálózatára fordítok nagyobb figyelmet, mivel a harag-események e hálózatban „teremnek”.

A vizsgálat színhelye és módszere

A harag az emberi interakciók világában születik. Olyan környezetben, amelyben intenzív szociális élet zajlik, az interakciók (kölcsonös viszonyok, kölcsonös ráhatások) gyakran ismétlődnek, az egyének között megvan annak a feltétele, hogy a vizsgált jelenség kifussa magát: megszületik, kifejlődik és széthull. Természetesen ez a három fokozat a jelenség modellszerű váza, a valóságban többféle átmeneti állapot létezik. A kedvező feltételeket a szociális alkalmak ismétlődésében és a résztvevők korlátozott számában láthatjuk. Ebből a meg gondolásból a vizsgálat terepéül a falut választottuk. Belátható kiterjedésű, differenciált társadalmi környezetként a falu sűrítettebben tartalmazza a fenti feltételeket, mint a városi környezet. Kutatási módszerként a résztvevő megfigyelést és a kikérdezést használtuk. Az adatközlőkhöz és a megfigyelt egyénekhez több évtizedes folyamatos kapcsolat fűzött, a terepmunkát megkönnyítette ez a viszony. A résztvevők érintkezéseit számos alkalommal módunkban állt megfigyelni, tapasztalataink alapján megfejthettük az interakciókban álló felek gesztusainak jelentéseit. Az egykori közvetlen jelenlét azzal a haszonnal járt, hogy sikerült „eltűnni” az illető helyzetekben, a résztvevők számára pusztán egy ottlévő közömbös személyt jelentettünk, így a kutató jelenléte nem befolyásolta a viselkedésüket.

A társadalomkutatás új diszciplínái fokozott figyelmet fordítanak a kutató – vizsgált környezet viszonyának ismertetésére. A megfigyelő helyzete döntő módon befolyásolja azoknak az adatoknak a valós értékét, amelyeket elemzés céljából birtokba vesz. Az adat fogalma tág jelentésű: adatnak foghatunk fel egy pillanatnyi gesztust, egy arckifejezést éppen úgy, mint egy önéletrajzi visszaemlékezést.

Adataink valóságértékét az biztosította, hogy a megfigyelt szociális alkalmakon nem mint megfigyelő, hanem mint másokkal egyenrangúan cselekvő személy vettünk részt. Ez az állapot megőrizte az interakciók lefutásának természetességét, s így a jelenségek integritását megóvó alapvető követelmény valósult meg. Ez a vizsgálat első két lépésénél biztosított előnyöket.

Végső célként, ahogy Alfred Schütz mondja, „mindenekelőtt nem a mások nyílt magatartása érdekel, sem pedig az: hogy hajtanak végre gesztusokat és testi mozdulatokat, hanem intencióik, és amit ez jelent: azok a motívumok, melyekből kiindulva és amelyekre alapozva ők (mások) úgy cselekszenek, ahogyan cselekszenek” (idézi Aaron Cicourel „Interpretatív eljárások és normatív szabályok a státussal és a szereppel való megbirkózásban” c. tanulmányában. Megjelent „A fenomenológia a társadalomtudományban” c. könyvben. Gondolat. Budapest. 1984:254).

A falu – amely e vizsgálat terepe – egy magas dombvidéki tájegység kisvárosának vonzáskörébe esik, a lakosság foglalkoztatásában az iparnak (fém- és bányaipar), a helybeli termelőszövetkezetnek, valamint a szolgáltatásoknak van szerepük. Az egyéni kapcsolatháló alakulását meghatározó egyik legfontosabb társadalmi tényező a helyi foglalkozásszerkezet. A hagyományosan intenzívnek számító szomszédsági, rokonsági kötelékek leépülőben vannak, sokat veszítettek jelentőségükből. Új típusú kapcsolatok szövődnek a munkatársak, szaktársak, az ugyanazzal az autóbusszal ingázók, az ugyanabba a váltásba járók között. Az olyan intézmények, mint a komaság, régebb a falu finoman hierarchizált világában az azonos szinten levők között kötődtek, ma főleg az említett új tényezők függvényében épülnek.

Bár a század első negyedében nem volt ritka a nagy család (öt-hat gyermek), mára az ideáltípus a kétgyermekes család. A régebbi természetes szaporulat több hullámban rajzott ki az ipari övezetek felé, ennek folytán alig van család, amelynek ne lenne rokonsága valamelyik nagyvárosban. A lakodalmakra, temetésekre, halottak napjára az elszármazottak többsége hazautazik a faluba.

Az emberi kapcsolatok minőségi változásokon mentek keresztül, ezt csak az idősebb nemzedék érzékeli. „...Ezelőtt nagyobb körbe volt a jóindulat egymással szembe kifejezve. De nem hogy csak szólag kifejezték, hát ilyen kalákaszerűségek, az építésnél annyi mindent hordtak díjmentesen, úgy kalákába, jószántukból, hogy szinte egy házra való anyagot. Most? Most építhetsz egész nyugodtan a kapun belül, mert senki sem lát, senki sem törődik veled.” (60 éves férfi).

Egyféle kalákaszellem azért fennmaradt, erre két példát hozhatunk fel: a kiskorú árvák részére pénzt szoktak gyűjteni, a közelmúltban a termelészövetkezetnek figyelmetlenségből tetemes kárt okozó fiatalember megsegítésére a faluban gyűjtést szerveztek, és a kárt megtérítették. (Mindenki adakozott, két személy kivételével, s mivel témánkhoz tartozik, megemlíjük: két haragos jó módú testvér, egymástól függetlenül, nem adott semmit).

A falu „szóbeli hírfogalmának” (Bíró A Zoltán megfogalmazása a „Mondja már, szomszédasszony drága...” c. írásában. Megjelent a Tett 1986/3. számában) témáira figyelve megállapíthatjuk, hogy az emberek közti kapcsolatokról való beszélés előkelő helyet foglal el. A spontánul szerveződő beszélési alkalmakon főleg a fiatalok közti, esetleg házassággal végződő párkapcsolatok szövődését kíséri a legnagyobb figyelem. Ennek egyik, bennünket érdeklő magyarázata, hogy a házasságkötés új viselkedésmódokat követel meg nemcsak a házasfelektől, hanem az addig esetleg csak kölcsönös ismeretségben lévő felektől is. Ezek az új kapcsolatok pedig nem mindig harmonikusak; súrlódásra, konfliktusra is akad bőven példa, harag-események születnek, friss híryaneggal látva el a falu kommunikációs rendszerét.

A kapcsolattípusokról

Már említettük, hogy a vizsgálatra kiválasztott jelenség a személyközi interakciók világának terméke. Ezekre a társas kölcsönhatásokra az emberi kapcsolatok biztosítanak keretet. Az elemzés érdekében meg kell néznünk, milyen is ez a közeg, az a kapcsolatvilág, amelyben vizsgálódunk. Viszonyítási pontokra van szükségünk ezen az egyelőre ismeretlen terepen, hogy harag-eseményeinket elhelyezhessük.

Az antropológusok az emberi kapcsolatokat többféleképpen rangsorolják, nézzünk ezúttal egy hasznosíthatónak látszó osztályozást:

- a. genealógiai (vérségi) kapcsolatok (pl. rokonság)
- b. területi (territoriális) kapcsolatok (pl. szomszédság)
- c. választható kapcsolatok (pl. barátság, közeli ismeretség folyamatos ápolása)

d. kényszerkapcsolatok (azok a kapcsolattípusok, amelyek az egyik résztvevő nyilvánvaló előnyét szolgálják, és ezért éltetik. Az egyik résztvevő a kölcsönös kapcsolatban az adó, a másik a haszonélvező, nyilván ez utóbbi az aktívabb a kapcsolattartásban).

Ezekben a kapcsolatokban a résztvevők (a továbbiakban a kapcsolatvégpontok kifejezést használjuk) az interakciók páros helyzeteiben különféle szerepekben jelennek meg. (pl. testvér, szomszéd). Ha a szerepek (és nem a kapcsolatvégpontok) közti viszony szempontjából nézzük ezeket a kapcsolattípusokat, akkor észrevehetjük, hogy a, b, c esetekben a szerepek mellérendelő, szimmetrikus viszonyban vannak. A d. esetben az interakciókat az adó szerep uralja. E szerepviszonyok nyomán szimmetrikus (a, b, c) és aszimmetrikus (d) kapcsolatokat különböztetünk meg.

A vizsgált társadalmi környezetet a fenti négy kapcsolattípus szövvényes hálózata jellemzi. Az egyén e hálózatban olyan csomópontnak képzelhető el, ahonnan a társadalmi tér legkülönbözőbb pontjai felé (ahol szintén más csomópontok helyezkednek el) futnak szálak. A kapcsolatok természetétől függően változik az összekötőszálak „szakítószilárdsága”. De nemcsak erősségük, hanem „színük” is különféle aszerint, hogy az intimitások, kölcsönösségek milyen fokozatai áramlanak ezeken a vezetéseken egyéntől egyéniig. E kapcsolatok mikrovilágának elemei nem mindig különíthetők el, csak akkor, ha ismerjük a hátteret, azokat az elemeket, amelyeknek a kapcsolatszerzésben, kapcsolatfenntartásban szerepük van.

Hogy szemléletesebbé tegyük a kapcsolatok működését, az interakciók kapcsolattípusok általi meghatározottságát, egy folyamatában megfigyelt interakciósorozatot mutatunk be.

Színhely: a falu főutcájának körülbelül hétszáz méter hosszú szakasza. Résztvevők: 1. negyvenöt éves férfi, akit ezen az útvonalon végigkísértünk, 2. szembejövő más egyének (számszerint hatan). Abban a rövid időmetszetben, mialatt emberünk (a továbbiakban E) mögött haladtunk, a szembejövő egyénekkal való találkozás az ő számára öt interakcióban való részvételt jelentett. A használt viselkedéselemek, gesztusok megfejthető jelentései esetenként különböz-

tek egymástól, természetesen különbözött az interakciók lefutása és hangulata is. Ha nem lennénk tájékozottak ebben a környezetben, a gesztusnyelvből akkor is megállapíthatnánk, hogy E a szembejövőkkel már e találkozást megelőzően kapcsolatokat alakított ki, és a szemünk előtt a kapcsolatok újrafelvétele játszódott le.

Íme az interakciók résztvevői:

1. E – rokon (idős asszony)
2. E – azonos szociális helyzetű kortárs egyén
3. E – szomszéd
4. E – 2 gyerek, 8-10 évesek, akik közül az egyik közeli rokon
5. E – ismerős (akivel laza a kapcsolata).

Megfigyelésünk szerint E az interakciók során a másik résztvevőhöz fűződő kapcsolata függvényében változtatta az olyan viselkedéselemeket, mint a gesztusok, arcmimika, hangszín, intonáció stb. A környezet részéről létezik egy általánosan elfogadott elvárás (szerep), amely szerint egyféléképpen kell viselkedni a szomszéddal, másféléképpen az idős rokonnal stb. De megfigyelhető volt – az elvárások ismeretében –, hogy E a szokásosnál hidegebben viselkedett az 1. találkozáson, és a megszokottnál szívélyesebben az 5. esetben. Az egyén szerepmegvalósítása tehát ebben a két esetben nem felelt meg a szerep közösségi előírásainak. A különbség oka a helyzet különlegessége lehet, amit csak akkor tudunk megmagyarázni, ha ismerjük a kapcsolat előtörténetét, vagy a két személy között várhatóan bekövetkező eseményeket, amelyek az egyéni viselkedést befolyásolták.

A szerepmegvalósítás eltérései az egyén jelenbeni vagy jövőbeni helyzetének – a társakhoz fűződő kapcsolatoknak – értékeléséből származnak. A saját helyzetről való tudás tulajdonképpen tükröződése az egyénben annak az önmagáról alkotott képnek, amit a társak világában betölt. Ez a kép, az „én-kép” nagymértékben a társas környezet közvetítésével, a környezet visszajelzéseiből alakul ki, és nagy szerepe van az interperszonális kapcsolatok szervezésében. A kialakulás folyamatát olyan szociálpszichológiai jelenségek vezérlik, mint az interiorizáció, azonosulás, hasonlóság stb.

Visszatérve példánkra: a találkozások alkalmával a személyközi

viszonyok tartalma rövid időre felvillan a szóbeli interakciókban és a metakommunikációs jelekben. Egy következő találkozásig megerősíthetik vagy kétségessé tehetik az eddigi kapcsolatot. A kapcsolatvégpontok mikrovilágát az a közös háttértudás szervezi, amit egymásról eddig elraktároztak a szemtől-szembeni interakciókban vagy más személyek közvetítésével.

A következőkben bemutatjuk egy egyéni kapcsolathálózat vázlatát azzal a céllal, hogy a későbbiekben vizsgálandó harag-eseményeket elhelyezhessük a kapcsolathálóok egészének terében (lásd az ábrát). A kapcsolategész grafikus felosztásához nem tartottuk fontosnak mellékelni a mennyiségi mutatókat (milyen típusú kapcsolatból hány van), és az időbeni változásoktól is eltekintünk. Pusztán egy egyén (52 éves falusi asszony) kapcsolategészének szinkron metszetéről van szó. A már említett négy kapcsolattípust (a, b, c, d) további két szférába csoportosítottuk: az „egyént” a kapcsolatokban „fogvatartó” viszonyok természete szerint:

1. Imobil szféra: az adott kapcsolatokat foglalja magába, amelyekbe az egyén beleszületik, és amelyekbe élete során beletartozik, függetlenül attól, hogy elhanyagolja vagy ápolja ezeket a kötődéseket.

2. Mobil szféra: azok a kapcsolatok, amelyeket az egyén saját maga létesít, ő választja meg kapcsolatai végpontjait, időtartamát.

Jelen írásnak nem célja, hogy részletesebben foglalkozzék az emberi kapcsolatok morfológiai problémáival, de szeretnénk utalni arra, hogy az ember mindennapi társadalmi létezésének megismerésében az egyéni kapcsolathálózatok vizsgálata, különféle összehasonlító elemzésekkel kombinálva (pl. generációk, státuszok szerinti változásai stb.), a kutatás sokat ígérő ágazata lehet.

Mi a harag?

Az előbbi előkészítő lépések után most felvethetjük az első megválaszolásra váró kérdést: mi a harag, mit jelent a vizsgált környezetben?

A mindennapi életben a harag fordulatot jelent két egyén viszonyában.

Az őket eddig összekötő kapcsolat valamiért átminősül, az egymás irányában addig használt viselkedéseggyüttest, amivel a kapcsolatokat

ápolták, mostantól (a harag beálltától) felfüggesztik, az ezután esedékes interakciókat másképp (más „töltetű” gesztusnyelven) oldják meg. Nem állíthatjuk, hogy megszűnik mindennemű kapcsolat közöttük, de most már új szerepekben, haragos felekként állnak egymással szemben.

Ezeknek a személyközi változásoknak a megjelenítése mindig szociális alkalmak keretében történik, az illető alkalom kínálta feltételek és lehetőségek igénybevételével. Mielőtt rátérnénk a haragviselés „hogyan”-jának leírására, bemutatjuk a rendelkezésre álló anyagot. A felkutatott harag-eseményekről nem állítható, hogy a vizsgált társadalmi környezet teljes készletét kimerítené. Ennek objektív okai vannak: egyrészt az illető emberi környezet létszáma (kb. 1500 lélek), másrészt az egyszemélyes kutatói „apparátus”. A bevezetőben említett feltevések bizonyítására (a haragviselésnek szociális funkciói vannak, amit sarkítva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a harag szükség-szerű jelensége a vizsgált kulturális környezetnek) az elemzésre kiválasztott anyagmennyiség elegendőnek látszik.

Többféle csoportosítási szempont kínálkozik, osztályozhatunk a résztvevők közt a harag-eseményt megelőző kapcsolat, az időtartam, az intenzitás, a kiváltó okok szerint. Abból kiindulva, hogy harag csak ott születhetik, ahol a felek közt már előzőleg kiépült valamilyen kapcsolat, helyesnek látszik, ha harag-eseményeinket azok szerint az emberi kapcsolattípusok szerint csoportosítjuk, amelyekben „megte-remnek”. Ugyanakkor nem lehet elhanyagolni az adatközlők megje-lölte, haragot kiváltó okokat sem. Az más kérdés, hogy az elemzés során ezeknek az okoknak majd milyen jelentést tulajdonítunk.

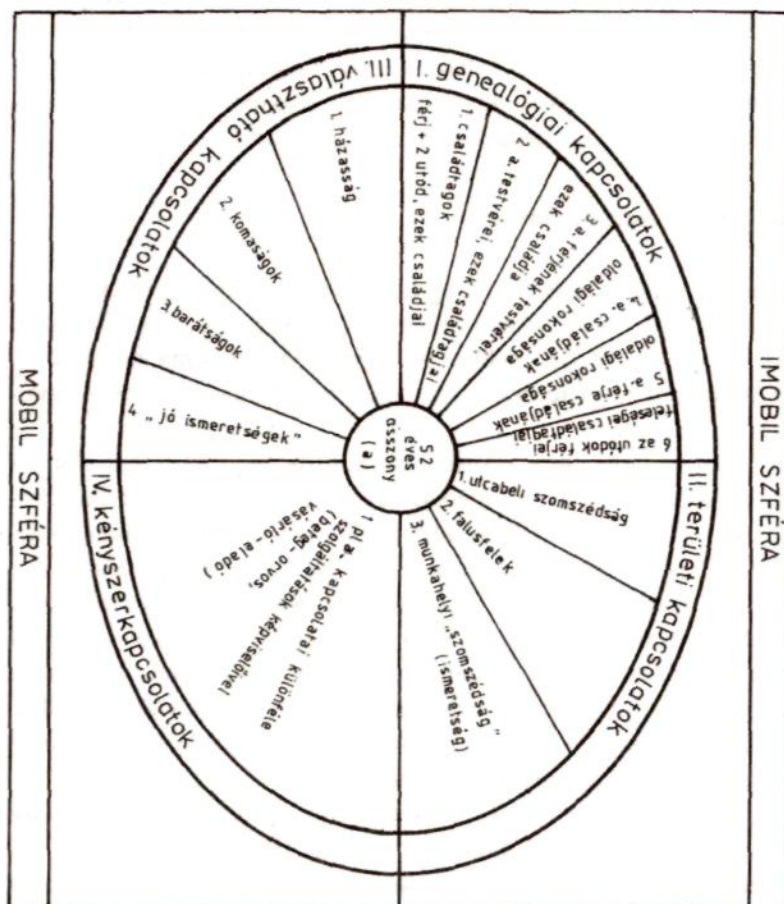
Táblázat a harag-események osztályozásával:

OKOK	Imobil szféra		Mobil szféra		
	Geneológiai kapcsolatok	Territoriális kapcsolatok	Választható kapcsolatok	Kényszer kapcsolatok	Össze sen
Anyagi javak	16	5	4	3	28
Szimbolikus javak	3	12	5	-	20

Amint a táblázatból látható, a harag-események háromnegyed része az imobil szféra két kapcsolattípusába sűrűsödik, és csak egynegyede a mobil szférába. E megoszlást a két szféra kapcsolattípusainak eltérő jellege részben megmagyarázza. A mobil szféra kötelekeiből ki lehet lépni, ezeket a kapcsolatokat meg lehet szakítani anélkül, hogy sor kerülne a haragviselésre, egyszóval lehetőség van alternatívákra. Az imobil szférában az adott kapcsolatrendszerben kell élni, itt az érdekek gyakran keresztezhetik egymást, „testközeli” kapcsolatokról van szó. Itt húzódik a háttérben az anyagi bázis, ami fölött az egyének „megosztoznak”, ebből születik a legtöbb konfliktus. Ugyanakkor a társadalmi szabályozások arra kötelezik az egyént, hogy szociális életének egy részét ebben a kapcsolatkörnyezetben valósítsa meg. A rokonság és a szomszédsági kapcsolatháló mentén főleg a létfenntartás körébe tartozó események szerveződnek, amelyek az illető életforma „kötelező” tevékenységei (pl. a kölcsönös segítségnyújtás alkalmi). Gyakran kerülhet sor a kapcsolatvégpontok között olyan „nem kívánt” interakciókra, ahol az egymásnak ellentmondó egyéni nézetek, attitűdök konfliktusforrásokká válhatnak.

Szembetűnő az imobil szféra két kapcsolattípusában a harag-események okok szerinti megoszlásának fordított polarizáltsága. Mielőtt ennek lehetséges magyarázatára kitérnénk, körvonaloznunk kell, mit értünk szimbolikus javakon. E fogalommal azokat a pozitív viselkedés- és magatartásformákat jelöljük, amelyekből az egészséges egyéni identitástudat építkezik. Például ilyen pozitív értékek: becsületesség, őszinteség, szorgalom, munkaszeretet, segítőkészség stb. Megkérdőjelezésük presztízsrontó aktusnak minősül, és identitászavarhoz vezethet. Az egyensúly helyrebillentésének egyik stratégiája a haragviselés. A fordított polarizáltság arra enged következtetni, hogy a geneológiai kapcsolatokban ritkább a presztízsrontó tevékenység, a konfliktusok okai inkább anyagi természetűek. A területiális kapcsolatokban az anyagi bázis egy keskeny szelete lehet közös, a térbeli közelségből következő gyakori interakciók konfliktusforrásai a szimbolikus javak birtoklása körül csoportosulnak.

A legkevesebb a harag-esemény a kényszerkapcsolatokban. Itt a

két interaktor között annyira aszimmetrikus viszonyok uralkodnak, hogy ritkán kerül sor haragra, a felmerülő érdekkonfliktusok megoldásának valószínűleg más módozatai léteznek. A szembenálló felek egyike (aki a kapcsolatokban alárendelt) ritkán vállalja a haragot, ha fontosak számára az illető kapcsolatban kielégíthető érdekei.

A fentiekből az a következtetés körvonalazódik, hogy a harag-ese-mények a „szimmetrikus” kapcsolatok sajátosságai, ahol az egyének egyenlő felekként nézhetnek szembe egymással.

Hogyan kel életre a harag?

Ahogy már jeleztük, a harag nyomán elsősorban az interaktorok szemtől-szembeni helyzeteiben áll be gyökeres fordulat. Többféle, egymáshoz illeszkedő jelekből álló viselkedési idióma szerveződik abból a célból, hogy felmutassák és minden alkalommal konszolidálják az új állapotot.

A haragos felek nem keresik, sőt kerülnek (ez is egy gesztus) az interakciókat, de a falu világában nem lehet elkerülni a találkozásokat. Az első és legszembetűnőbb jel a külső szemlélő számára az, hogy a felek beszüntetik a szóbeli interakciókat. Nem gyakorolják a szokásos üdvözlésformákat, „nem beszélgetnek” egymással. Ezzel párhuzamosan haragra utaló, haragot jelentő gesztusokat kezdenek használni. (Indokolt lenne a haragot jelző gesztushasználat alaposabb elemzésénél a nemek szerinti differenciálás. A vizsgált környezetben a férfiak mértéktartóbbak, a haragot hirdető gesztuskészletüket nem mozgósítják olyan vehemensen, mint a nők.)

Nézzünk néhány esetet. Hogyan történik például egy utcai találkozás? A felek igyekeznek a másikat nemlétezőnek tekinteni: mereven előrenézve mennek el egymás mellett, szélsőséges esetben enyhén az ellenkező oldalra fordítva fejüket, megspórolva az idegennek is kijáró, a köszönőtávolságon belüli pár másodpercnyi oldalpillantást. Rendszerint szokás gondterhelt arcot öltetni, de a színlelt vidámság vagy az elmélyült társalgás is előfordul olyan helyzetekben, amikor az egyik fél nem egyedül, hanem ismerősével közeledik haragosa

felé. Az elmélyült társalgó szerepének felöltésével lefogalható az ismerős, eltakarható, kisebbitő a szembejövő másik.

Bonyolódik a helyzet, ha a haragosok más jelenlévőkkel együtt hosszabb lefolyású esemény résztvevői, és ez idő alatt arra kényszerülnek, hogy egymás jelenlétében cselekedjenek. Ilyen alkalmak az olyan nyíltszíni gyülekezetek, mint a bevásárlás, autóbuszra várakozás, gyülekezés lakodalomra, temetésre stb. Az ilyen esetekben érvényesülő szociális kontroll következetes viselkedést vár el a két féltől. Kerülni kell a félreértelmezhető gesztusokat. A környezetnek ez az elvárása pszichikai terhet is ró az egyénre. A szemtől-szembeni helyzeteket kerülni kell, át kell nézni a másikon. Állandóan szabályozni kell a térbeli helyzetet. Ez az egyik legfontosabb módja a megszakított kapcsolat hírüladásának. Más esetekben, amikor az egyénnek olyan rituális üdvözlő gesztusokat kell tennie, mint a kézfogás, akkor – ha a jelenlévők között az érkező haragosa is ott van – a hallgatólagos megegyezés szerint a haragosak nem fognak kezét. Ez egyértelműen jelzi a jelenlévő másoknak, hogy az ellenséges viszony továbbra is fennáll közöttük.

Olyan találkozási alkalmakkor, amelyek előre megtervezettek, és az esemény résztvevői ismertek (pl. lakodalom), ha két haragos fél is van közöttük, akkor gyakori stratégia, hogy az a fél, amelyiknek az alkalomhoz fűződő elkötelezettsége lazább, megtagadja a részvételt. Ezt a lépést általában akkor teszik meg, ha az illető szociális alkalom nem tartogat kellő „rejtekhelyet”, a felek nem tudnak elvegyülni a társaságban, és egymás közeli jelenlétét nehezen viselik el. A haragos felek kizárják egymást saját szociális életükből. Az olyan intézményesült kapcsolatformák, mint például a kölcsönös segítségnyújtás, megszűnnek.

Nem nehéz észrevenni, hogy a fent felsorolt magatartásmódok, viselkedésminták egyik szervezőelve a másik fél tagadása. Ha az egyén a közvetlen környezetében felfedezi a haragosát, akkor egész gesztuskészletével azt adja a környezet értésére, hogy eltekint a másik jelenlététől, cselekvéseitől, egyszóval tagadja a másik létét. Ugyanakkor a fenti viselkedéselemek másik lényeges funkciója az ellenséges viszonyban álló felek védekező stratégiájának megvalósítása.

Azáltal, hogy minden kínálkozó alkalommal elhatárolják magukat, tulajdonképpen hozzáférhetetlenné teszik saját világukat, minimálisra csökkentik azokat a támadható felületeket, amelyek a másik fél számára további célpontul szolgálhatnak.

A haragos felek viselkedésmódja nemcsak szemtől-szembeni helyzetekben változik meg. A felek közvetlen környezetükhöz fűződő viszonyában is új elemek jelentkehetnek. Nézzünk egy idevágó példát: „Van egy bogaras szomszédunk, aki a tőle harmadik házban lakó szomszédjával haragban van a kert felett, ami ma már egyiküknek sem tulajdona. Ennek a szomszédnak a kertjén kell minden ősszel egyszer szekérrel áthajtsunk, hogy hazahozzuk a feleségem után kapott parcelláról a termést. Mindig apám szokta megkérni annak rendje-módja szerint, hogy nem engedné-e meg, mert máshol nem lehet elhozni. Most legutoljára hátrajön az öreg is a kertbe, s kezdi szidni a haragos szomszédját, hogy „nézzétek meg, ez a vak hátracsapta a tehenét legelni, s az én kertemet mind összetapodta”. Na, mondja apám, hát mi is elég kárt teszünk, a kerekék is belevágnak a parlagba, a lovak is tapodják. „Az nem számít fiam, az más, de ez a vak, ez a tehenével...”(30 éves férfi). Mi történik itt? Az egyik haragos a stratégiáját – a környezete pártfogását kereső stratégiáját – nyilvánítja ki önkéntelenül. Tőle szokatlan engedményekre is képes, nagylelkűségével azt próbálja sugallni, hogy az ilyen emberre, mint ő, nem lehet rosszat mondani, s a haragért a másik felet, a „vakot” (mondanunk sem kell, az illető nem vak) terheli a felelősség. Az önmagáról forgalmazott képpel – a haragos féllal való rivalizálásban – környezete értékelését igyekszik a maga javára fordítani.

Más esetekben a haragos felek közvetlen hozzátartozói a mikro-társadalmi környezet előtt nyomatékosítják elkötelezettségüket egyik vagy másik irányba. Ez történik például olyan helyzetekben, amikor két család egy-egy tagja haragban van, de mindkét oldalon az azonos pozíciójú egyének (pl. a férjek) úgy döntenek, hogy nem azonosulnak a beállott helyzettel, és tovább ápolják egymás között az addig létező kapcsolatot. Ekkor gondosan vigyáznak arra – gondosabban, mint addig –, nehogy valamely cselekedetük félreértelmezhető, szándé-

kukkal ellentétes jelentésű legyen. Ilyenkor kerül sor az enyhén túlzott figyelmességre, előkészített, érdeklődő kérdésekre, az addig megszokottnál szívélyesebb köszönésekre és más olyan gesztusokra, amelyek elsikkadtak volna, ha nincs a háttérben a hozzátartozók közötti harag. Hogy ilymódon elhatárolják magukat a közvetlen környezetükben beállott állapottól, annak elsősorban kifele, a szociális környezet fele van jelentősége, amely értékkel, képet formál az egyénről. A haragot kifejező jeleket, gesztusokat a szocializációs folyamatokban tanulja meg és gyakorolja be az egyén. Megfigyeléseim szerint a harag-eseményeket minősítik, legalább két kategóriába sorolják. A szóhasználat is tükrözi ezt a megkülönböztetést: más üzenete van annak a kijelentésnek, ha valakikről megállapítják, hogy (a) „haragban vannak”, vagy ha azt mondják, hogy (b) „na, megvan a nagy harag”. Az (a) ponthoz tartozó esetek mondhatni köznapiak, elfogadottak, „nem vernek fel nagy port”. A haragos felek nem álltak közvetlen, szoros kapcsolatban a környezet bonyolult kapcsolathálózatában, még sok kötődési lehetőségük marad, a pozíciókat, amelyeket a felek egymás számára betöltöttek, mások is elfoglalhatják, és több-kevesebb sikerrel birtokolhatják a továbbiakban.

A második típus (b) a „nagy harag”. A környezetnek az e típus iránti általános érdeklődését megfigyeléseink szerint a következő mozzanatok magyarázzák: a haragnak ez a típusa az egymással intenzív kapcsolatban álló egyének között születik. Kölcönösen részt vesznek egymás életében, a köztük kiépülő szoros kapcsolat következményeként személyiségük több rétegét fedik fel a másik fél előtt, árnyaltabb mikrovilág épül ki kettejük között. Közös világukat külsővé is teszik, a különféle szociális alkalmakon más résztvevők is értesülhetnek róla.

Ha ilyen kapcsolatban következik be az „átfordulás”, a harag, akkor a felek addig kiépített külön világa összeomlik. De nem is ez a fontos a környezet számára, hanem az, hogy külön-külön a felekhez fűződő viszonyában hallgatólagosan bennefoglaltatott a másikhoz való viszony is: a környezet például arra is figyelt, hogy az egyik kapcsolatvégponttal (A) való interakcióiban ne kövessen el sértéseket a másik kapcsolatvégpont (B) címére. Röviden: úgy viszonyult A-hoz, mint-ha B is jelen lenne.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a harag megjelenítése társadalmilag szabályozott viselkedésmintákból áll. Az adódó helyzetekben az egyének személyközi (ellentétes) kapcsolataik pillanatnyi állapotát kifejezhetik az érvényes szabályozásokat betartva úgy, hogy ezzel ne zavarják meg az illető szociális alkalom menetét. Természetesen e cselekvésekben az egyén valódi indítéka nemcsak a szociális alkalom épségének megőrzése, hanem a társak ráirányuló tekintetére való figyelés is. E tekintetek formálnak véleményt róla, helyezik el, értékelik az egyént.

Miért él a harag?

Amint láttuk, a haragot kiváltó változatos okok két szférából verbuválódnak: 1. az anyagi, tárgyi javak és 2. a szimbolikus javak világából. Észre kell vennünk, hogy az okként megjelölt javak tulajdonképpen a harag tárgyát jelentik, azt az önálló entitást, amely felett a harag megszületik.

Ha esetenként összehasonlítjuk a haragot kiváltó javak értékét és azoknak az előnyöknek az értékét, amiktől a harag megszületése folytán az egyén elesik, az esetek döntő hányada azt mutatja, hogy a harag mindig veszteséggel jár. Jó példa erre az a három évtizedes szomszéd-harag, amelyben a hajdani konfliktusforrás egy összecserélt vagy eltulajdonított üres zsák. Ha csupán a kölcsönös segítségnyújtási alkalmak elmaradt hasznát számoljuk fel, már emögött is eltörpül a harag tárgyának értéke.

Látható, hogy a fenti szempontok nem magyarázzák a harag létét. Az eddig szórványosan felhozott példák alapján is kijelenthetjük, hogy a haragot elindító indulatot a különféle javakhoz való viszonyok megkérdőjelezése váltja ki. Mindaz, amiről az egyén úgy gondolja, hogy őt megilleti (rendkívül széles ez a skála, az örökségből való részesedéstől a társak értékeléséig), a másokkal való kapcsolataiban mint elvárás jelenik meg: kifejezetten vagy hallgatólagosan elvárja, hogy a számára jelentős személyek elismerjék a javakból őt megillető részt, vagyis az ő viszonyulásának az érvényességét, A probléma

akkor kezdődik, amikor azt tapasztalja, hogy mások nem úgy értelmezik ezt a viszonyt, mint ő. Akadályokat gördítenek e viszony gyakorlásának útjába. Ezek az akadályok igen változatosak lehetnek, kezdve az eltulajdonítástól a presztízsrontásig.

Milyen akciókra vállalkozik az egyén az akadályok elhárítása céljából? A kapcsolat természetének függvényében vagy nyílt harcot indít az akadályt támasztó fél meggyőzésére, hogy a saját értékelő szempontjait a másikkal elfogadtassa, vagy elnapolja a meggyőzést, ha számára a kapcsolat további fenntartása előnyösebb, mint a konfliktus vállalása. Egyik megoldás sem veszélytelen a további kommunikációs praxis szempontjából.

A fent elmondottakból az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy a harag megszületése ott esedékes, ahol az egyének egymásra vonatkoztatott elvárásai nem harmonizálnak, nem esnek egybe. Közelebről meg kell néznünk tehát, hogy miből áll össze a másokkal szemben tanúsított elvárás. Kanyarodjunk vissza empirikus tapasztalatainkhoz. A haragról való beszélésben előfordulnak olyan közszájon forgó sztereotip szókapcsolatok, amelyekből a bennünket érdeklő mögöttes elemekre lehet következtetni. (a) „Majd megmutatom én neki!”, (b) „Ki vagyok én mellette!”, (c) „Nem állok le vele vitatkozni.”, (d) „Nem kértem én magától se tanácsot, se kalácsot!”, (e) „Nem vártam volna ezt tőle!”, (f) „Hát ezt érdemeltem én azok után, amit érte tettem?” és más hasonló tartalmú kijelentésekről van szó.

Kérdésfelvetésünk szempontjából legalább két fontos dolog derül ki a fenti megfogalmazásokból. Egyrészt az, hogy az első négy kijelentést megfogalmazó egyén (E) saját magát és a másikat (M) összehasonlítja, ebben a műveletben pedig mindig igyekszik önmagát elhatárolni, értékben, fontosságban a másik fölé helyezni. Másrészt a két utolsó kijelentésben E csálódottsága az M-mel szemben támasztott elvárások be nem teljesülését, vagy olyan akciók bekövetkeztét jelenti, amelyekre E nem számított M részéről. E gesztusa, amellyel saját értékskáláján önmagát M elé helyezi, azokra a szubjektív folyamatokra utal, amelyeknek végeredménye az önmagáról alkotott kép. E azonosul ezzel a képpel, hisz abban, hogy ő olyan, amilyennek önmagát elgondolja, interakcióiban ennek függvényében cselekszik.

Ugyanakkor abból következően, hogy E és M kortársak, egyazon szociális környezetnek a tagjai, lehetővé válik, hogy egymásról kölcsönösen, folyamatosan tapasztalatokat szerezzenek, tehát külön-külön a másiktól is kialakítsanak egy képet. Ez a tapasztalás egy állandóan változó dinamikájú folyamat az egymás irányából érkező ingerek hatására, úgyhogy a kialakult kép nem statikus. Az elvárások e két kép eredője mentén csoportosulnak az illető környezet társadalmi jóváhagyása szerint.

Amint láttuk, a harag-események születésekor a személyes kapcsolatokban „nem jönnek be” a másiktól elvárt viselkedésminták, cselekvésmódok. Ennek a ténynek legalább két oka van:

1. Hamis „én-kép” alakul ki az egyénben önmagáról, ami nem vág egybe azzal a képpel, amit a vele interakcióba kerülő társai formáltak róla. Saját képességének, teljesítményeinek értékelésében az igény-szintje rendszerint alacsonyabb, mint amivel a társai teljesítményeit értékeli. E hamis én-képből indul ki, amikor magatartásmódokat, igényeket támaszt másokkal szemben, másszóval a hamis én-képből kiindulva értelmezi a saját szituációját. Az értékelésbeli összhang hiánya az egyén és a társak között az elvárások (mint a viszonyulások kifejezői) szintjén kel életre.

2. Hamis „ő-kép” – nevezzük így az interaktorról, a másik személyről (M) formált képet, amely akkor jön létre, amikor az egyén különböző indítékokat, szándékokat, attitűdöket tulajdonít interakciós partnerének, és ezek M cselekvéseiben, viszonyulásaiban nem következnek be. Főleg affektív módon viszonyul hozzá, olyan vonásokkal ruházza fel, amelyek M-nek nem sajátjai, és amelynek említett nem kívánatos következményei szintén a szemtől-szembeni helyzetekben bukkannak fel.

Az alábbi példában a két hamis kép működéséből születő zárlatos kommunikációs eseményt szemléltetjük:

„Jó pár évvel ezelőtt hazamentem a falumba, hogy szüleimnek segítsék az őszi betakarodásban. A cukorrépával dolgoztunk, a parcellánk szomszédos volt az M. bácsiéval, aki a faluban tőlünk a negyedik házban lakik. Akkor olyan volt a szabály, hogy a megtisztított répát le kellett adni, a lapit hazavihettük az állatoknak. Jön

egyszer az öreg szekérrel, se szó se beszéd, állítsa oda a lovakot a mi parcellánkra, s kezdi etetni a mi rakásainkból. Kérdelem édesanyámat, ez miféle dolog? – Hadd el fiam, ne állj elébe, tudod jól, kivel van dolgod – mondja. Az igaz, hogy az öreg M. gógös, erős ember volt életibe, s jó gazda, az én szüleim szerények is, szegények is mellette. Nem is mertek szólni. Na, mondom, várjanak. Odamegyek M-hez: Figyeljen ide, a dolog úgy áll, hogy a földeket egyformán mérték ki, s ezen a parcellán semmi keresnivalója. Vigye el a lovakot, mert baj lehet belőle! Azóta nem köszönünk.” (36 éves városi munkás)

Ha az eseményt M. szempontjából nézzük, cselekvését két előfeltételezéssel magyarázhatjuk. Megítélése szerint ő olyan ember, hogy ezt a gesztust a szomszédai szeme láttára megteheti (1), a szomszédai pedig olyanok, hogy velük ezt meg lehet tenni (2).

Természetesen fontos lenne ezeket az értékelési zavarokat alaposabban elemezni. Milyen motivációk működnek az egyénben, amikor önmagát felértékeli, illetve másokat leértékeli? (A továbbiakban csak erre az esetre figyelünk, mivel a jelenség közvetlenül a témánkhoz kapcsolódik). A probléma megválaszolása a személyiséglélektan kérdésköre lenne, amennyiben a pszichológiai mechanizmusok megismerését tűznék ki célul. Egy ilyen jellegű elemzés nem tekinthet el – ez az írás meg semmiképpen sem – attól a sarkalatos ténytől, hogy „az emberi létezés szituacionális természetének megértése sorsdöntő az emberről szóló bármely tudomány kifejtése szempontjából” (Douglas, D. Jack: A mindennapi élet megértése. In: A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat. Budapest. 1984. 399). Bővebben szólva: a konkrét emberi események, történések valamilyen mértékben mindig annak a szituacionális kontextusnak a függvényei, amelyben előfordulnak, és csak ennek a szituacionális kontextusnak a megismerésével, figyelembevételével adható rájuk megfelelő magyarázat.

Hogy megértsük, miért gyakori a testvér-harag, miért lesz apró ügyekből évekig tartó kapcsolatmegszakítás, miért termelődhet az interaktorok között hamis kép egymásról, utalnunk kell a szociális környezet néhány sajátosságára. A jelenkori szociálpszichológia olyan személyiségfogalomra épít, amely egyszerre meghatározott

pszichológiai és szociológiai tényezők által. E tényezők azokat a történeti, társadalmi szerkezeteket jelentik, amelyek a mindennapi élet legbanálisabb tényei mögött húzódnak.

A kapitalizmuskori faluról a történeti szociológia megállapítja, hogy lakóinak munkahelyi, települési, művelődési, közigazgatási közössége volt (Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Kriterion. Bukarest. 1981.250). Ez az egység belülről azonban erőteljesen hierarchizált (u.o. 255). A hierarchizáltság nem annyira az anyagi kultúrára, az életmódra vonatkozik, hanem a szűkebb társadalomban létező presztízs-hierarchiákra. Egyrészt még erőteljesen tovább élnek a feudalizmuskori falu rendi tagozódásának tudati maradványai, másrészt az új korszakban „a verseny és a versengés, az új társadalmi rangsorolás fokozatosan áthatotta a közösségek magatartását, amennyiben az egyének s a vezető csoportnak nagyobb érvényesülési teret biztosított (u.o. 255). Ezek a történeti tények szempontból azért fontosak, mert társadalomlélektani következményeik ismeretében közelebb kerülünk az emberek közti történések megértéséhez.

A hierarchizáltság két pólusa között több közbeeső szintvonal húzódott, elválasztva az egymástól csak árnyalatokban különböző pozíciókat. A pozíciók rendszerében az egyén elfoglal egy helyet, amelyet a státus fogalommal jelölünk. A státus betöltéséhez szükséges feltételeket nem részletezzük, sok minden tartozott ide, az öltözéktől kezdve a más státusokhoz kapcsolódó kölcsönös kötelek, kötelezettségek betartásáig. Az egyén e szerepeket felölti, és több-kevesebb elkötelezettséggel alakítja.

Normák, szabályozások, megegyezései elvárások nyalábjai alkotják azokat a viselkedésmintákat, amelyek kötelező érvényűek bizonyos státusú egyének számára. Be nem tartásuk – amellet, hogy a környezet szankcióit váltja ki – rontja az egyén presztízsét is. Az említett szabályozások fennmaradása, újratermelése a szocializációs folyamatokban valósul meg. A családi életet az aszimmetrikus viszonyok jellemzik. Ennek az intézményes elrendezettségnek a következménye a tekintélyelvűség – mint személyiségjegy – nagy gyakorisága.

A tekintélyelvű (autoriter) személyiségtípusról a társadalomlélektan megállapítja, hogy érzelmi-gondolati világát a merevség, a szte-

reotípiák képzésére való fokozott hajlam jellemzi. Előítéletek rabja olyan társadalmi ingerekkel szemben, amelyek elfogadása gondolati erőfeszítést igényel. Ugyanakkor túlzottan azonosul társadalmi szerepével, önmagát igyekszik kedvező színben feltüntetni stb.

Végezetül fontosnak tartjuk hangsúlyozni e személyiség típus gyakori előfordulását vizsgálatunk színhelyén. Erre egyébként a néprajzi és a szépirodalmi munkák is bőven kínálnak bizonyító anyagot. A hagyományos, önellátó falu – mint differenciált társadalmi alakzat – kedvezett az autoriter személyiségjegyek kialakulásának.

(Oláh Sándor: Harag – események. Megjelent az Antropológiai Műhely 1997/2. számában.)

A választott téma és a kidolgozott megközelítési mód ennek az írásnak a kiválasztásában is döntő szerepet játszott. Ez volt a Munkacsoport első „hivatalos” kutatása (tulajdonképpen: első igazi erőpróbája) a fordulat után, 1990–1991-ben. A Zárójelentés pedig, amelyből részletek következnek, véleményem szerint két szempontból is figyelemreméltó:

- 1. a kialakított forma;*
- 2. a kialakított fogalomhasználat.*

Egy régió rejtett társadalmi-kulturális működésének a bemutatását végzi el a tanulmány, úgy, hogy közben vázolja a régióra a közleműltben jellemző kultúraépítési paradigmákat, valamint a régió társadalmára jellemző életformaváltási modellt. Termékenynek tartom magát a ki-munkált központi fogalmat: stabilizációs (kulturális) stratégiák; azt, ahogy végigkövethető ennek megkonstruálása a stabilizációs „jelenségek, kísérletek, manőverek” elemzésére támaszkodva.

1. A téma jelzése

Kutatásunk kiindulópontját tulajdonképpen egy olyan empirikus megfigyelés képezte, amellyel terepmunkánk során szinte naponta

szembekerültünk. E tapasztalat lényege a következőkben foglalható röviden össze: az államhatalom által kikényszerített, erőltetett ütemű életformaváltás erős kihívást jelentett az ebben a régióban általános életformára nézve. E kihívás erősségét a mobilitással foglalkozó kutatások sem regisztrálták, s elsősorban azért nem, mert figyelmük – a változások paramétereinek számbavétele, mérése mellett – nem terjedt ki a megtámadott életforma természetére is. Az erőltetett urbanizáció – amelyet a mindennapi életvezetés szintjén maguk az érintettek is jelentős mértékben felvállaltak – vagy legalábbis szándékukban állt felvállalni – az ebben a régióban domináns életformának az érvényességét kérdőjelezte meg, ezért nem csupán a központi fejlesztési erőforrások kimerülése okolható azért, hogy maga a tervezett változás alaposan elhúzódott. Empirikus megfigyeléseink sokasága is amellet érvel, hogy a változás sodrába belekényszerített egyének, családok, kisközösségek – az egzisztenciájukat általában megkérdőjelező kihívással szemben – mintegy öntudatlanul is egész sor stabilizációs manőverhez folyamodtak. A mindennapi életvezetés sok területén – pl. az időbeosztás, a személyes tér kiépítése, a tárgyhasználat, az ünnepek világa, a nevelés, a személyközi kapcsolatok kiépítése és fenntartása stb. – próbáltak olyan életvilágépítési stratégiákat érvényesíteni, amelyek a félig vagy csak negyedéig megtett úton a stabilitás érzésének/tudásának megteremtésére tettek kísérletet.

Az átmenet állandósulása (erre a magyar szakirodalomban a budapesti agglomeráció kapcsán tettek először utalást, vö: Fejős Zoltán – Niedermüller Péter: Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában. Valóság 1978.2. 48–59) több okból is megérdemli az alaposabb vizsgálatot.

Mindenekelőtt hasznos információkat nyújthat a mindennapi élet szerveződési formáiról. De ennek az életformaváltási folyamatnak a vizsgálata egyben arra is rákényszerít, hogy – a sztereotipákon túllépve – újra és újra feltegyük a falusi társadalom milyenségének a kérdését. Ami talán a legfontosabb eredménye lehet egy ilyen elemzősorozatnak: a kényszerhelyzetben született – s a mindennapi életvilágépítés síkján megragadható – reakciósorozatban megfigyelhetők

az erre a régióra jellemző kultúraépítési paradigmák jellemvonásai. Az erőltetett életformaváltás mint krízishelyzet láthatóvá tette a vizsgált régió társadalmának egyébként rejtett működési rendszerét.

2. A kutatás adatai, célja, várható eredményei

A stabilizációs kísérletek nagy számára és vélhető fontosságára utaló empirikus megfigyelések, valamint az előbbieken jelzett metodológiai előnyök késztettek arra, hogy e térség életformaváltási folyamataival részletekbe menően is foglalkozzunk. Az évek során elvégzett esetleírások mikroelemzése, rövidebb lefutású kutatási programok (ezek nagy része nyomtatásban nem jelent meg) a következő fontosabb területeket érintették: a fizikai tér beélése, a személyes tér megteremtése, a tárgyi környezet kiépítése, a szemtől-szembe típusú kapcsolatok paradigmáinak elemzése, a változás sodrába bekerült családok életvezetése, a szülő-gyermek kapcsolat, az emlékezési gyakorlat paradigmája és funkciói, mikro-közösségek létrejöttének mechanizmusai stb. A sokféle irányultságú, többféle módszertani eljárást és szempontot hasznosító előmunkálatok tették lehetővé számunkra azt, hogy módszeresebben elemezzük a jelenségkör már említett egyik központi összetevőjét, a mindennapi életvilágépítési gyakorlatban jelentkező stabilizációs stratégiák működését. Módszerként – s ez sajátos „benszüllött” kutatói stratégiánkból származott – a résztvevő megfigyelést, az oral-history típusú anyagok gyűjtését, valamint a konkrét tér-és időkoordinátákkal jellemezhető események antropológiai elemzését alkalmaztuk. Kutatásunk közvetlen célja az volt, hogy (1) körvonalazzuk az ebben a légióban alkalmazott stabilizációs stratégiákat, következő lépésben pedig (2) értelmezéseket alkossunk ana vonatkozóan, hogy milyen feltételháló termeli újra és újra naponta a stratégiákat, illetve (3) milyen módon működnek a szóbanforgó stratégiák. Ez a hármas célkitűzésű kutatási program kétféle konkrét eredmény lehetőségét vetítette előre.

Elsősorban a csiki légióra jellemző életformaváltási modell

körvonalazását ígérte, másodsorban pedig válaszváltozatokat ígért arra az alapvető kérdésre, hogy az erőltetett életformaváltás ebben a régióban rögzíthető formái milyen várható folyamatokat jelezhetnek. Antropológiai elemzési gyakorlatokban a projekció, a vizsgált társadalmi jelenség várható alakulásának előrejelzése központi helyet foglal el, s ezt a mozzanatot e kutatás keretében is kiemelt fontosságúnak tekintettük.

3. A régió bemutatása

A Csíki-medence a romániai, kelet-erdélyi Harghita megye három nagy tájegységének (Csík, Gyergyó, Udvarhely) egyike. Bár az Alsócsík, Középcsik, Felcsík felosztás a medencéről alkotott mentális képekben is erősen tükröződik, az egyetlen kiemelt fontosságú centrum (Csíkszereda) működése folytán az életformaváltási folyamatok a kisebb régiók szerint nem mutatnak specifikus vonásokat. Ez a tájegység struktúrájában sokban hasonlít a Székelyföld több olyan tájegységéhez, amelyet egy éppen épülő, alakuló kisváros és a vonzáskörzetében elhelyezkedő, ingázó buszokkal és vonatokkal „befogható” vidék alkot. E tájegységek igen lényeges vonása, hogy a centrumban lévő város nem rendelkezik a polgári élet hagyományával, vagy ha létezik is ilyen hagyomány, az olyan kisméretű, hogy a beáramló vidék elől teljesen a családi, baráti körbe szorul vissza. Ezek a városok – és ennek jellegzetes példája Csíkszereda – maguk is az erőltetett életformaváltási folyamat során váltak várossá. Mivel nem voltak eleve „kész” városok, ezért lényegében semmiféle lényeges hatást nem gyakorolhattak a beköltözőkre/bejárókra, a város olyan várossá vált, amilyenné a beköltözők és a naponta, hetente bejárók tömegei tették. Csíkszereda az 1968-as területrendezés idején (ekkor vált a város megyeszékhellyé) 13 000 lakossal rendelkezett, ez a szám 1989-re 50 000-re emelkedett. A növekvés – igen kis százaléktól eltekintve – a környékbeli falvak lakosságából, illetve a beköltözött családok gyarapodásából származik. Ezenkívül naponta közel 25 000 ingázó jön a városba, s ez nem elhanyagolható mértékben szól bele a

városkép alakulásába. A vizsgált régió életformaváltási folyamataihoz tartozik a községi központok fejlődése, valamint a községi központtal szemben minden hatalmukat és jogukat elvesztítő falvak fokozatos háttérbeszorulása is.

A tájegység **napi működése** egyféle pulzáló mozgással írható le: a központi mag a tájegység minden elemére kiterjedő szívó-kiengető hatást gyakorol (s ez nem csupán az ingázó személyekre értenődő, hanem a mindennapi életvilág sok más elemére is). Egy-egy településnek a régióban elfoglalt szimbolikus helyét a pulzáló mozgásban való részvétel mértéke jellege adja meg. E helyen csupán azt emelnénk ki, hogy az úgynevezett „városiasság”, mint a pulzáló gyakorlat gerjesztője és centruma, nem annyira fizikai mivoltában (pl. maga a fizikai értelemben vett település) válik a mindennapi élet szervezőelvévé, hanem sokkal inkább a ráirányuló, a fókusz által életrehívott napi térhasználat, időbeosztás, tárgyhasználat, kapcsolat-teremtési és fenntartási gyakorlatok révén. Az antropológiai esemény-elemzések arra világítanak rá, hogy ebben a régióban nem a fizikai értelemben vett város az igazi város, hanem az a kognitív sémákban és mindennapi rutinokban tettenérhető, nem fizikai határokkal körvonalazható (nem „fix”) entitás, amelyet a már említett napi pulzáló gyakorlat termelt ki és alakít tovább. Amikor tehát életmódváltozásokról, urbanizálódásról beszélünk e régió kapcsán, akkor nem célravezető egy olyan, fizikai valóságban körülhatárolható, megragadható városra gondolnunk, amely a maga módján befogadja és megemészteti a rá irányuló külső ingereket, illetve a maga tulajdonságait szétsugározza környezetében. Ebben a régióban a város nem konkrét entitás, hanem az éppen lejátszódó folyamatok során termelődő entitás. Adottság és vonatkozási keret egyidőben, s mint ilyen, alakulóban, változóban van. A térben, a róla való beszélésben, a mindennapi viselkedési rutinokban egy-egy szelete látható ugyan, de egészét – egy megközelítő jellegű interpretáció formájában – csak a ráirányuló mindennapi praxis mentén írhatjuk le. A konkrét, fizikai határok hiánya ellenére ez a „város” nem fantom-képződmény, hanem nagyon is valóságos. De minden értelmezési kísérletet, zsákutcába vezethet az, ha ezt a kognitív sémákban és mindennapi

cselekvési rutinokban feloldott „várost” csak közvetlenül tapasztalható fizikai mivoltában kezeljük, és különösen nagyot tévedhetünk akkor, ha egy ilyen önkényesen körvonalazott egzakt városképet a társadalmi folyamatok vizsgálatokor vonatkozási vagy értelmezési háttérként használunk. Eseményelemzéseink révén igyekszünk ezt a kutatási gyakorlatokban sokszor beugró csapdát elkerülni, s bár a kétféle megközelítés összehasonlítására ezúttal nem keríthetünk sort, már tanulmányunk elején igyekszünk az olvasó figyelmét felhívni az általunk választott megközelítési szempontokra. Azért is fontosnak tartjuk ezt, mert a magyar nyelven közzétett városkutatások „fizikai” városképpel operálnak, s feltehető, hogy bizonyos esetekben okkal teszik ezt. Az általunk vizsgált régióban azonban csak ilyen aszimptotikus módon megragadható, csak interpretációk révén valószínűsíthető „városok” működnek, s ez a tény az urbanizációs tanulmányokon edzett olvasói rutin számára nehézséget jelenthet.

4. A kutatás mozzanatai

Amint a bevezetőben már jeleztük, munkacsoportunk tagjai a stabilizációs stratégiákat először az empirikus megfigyelés szintjén rögzítették és írták le. Ezen a ponton még nem törekedtek sem a jelenség, sem a fogalom pontos körülhatárolására. A jelenség egyre részletesebb, kidolgozottabb „képét” a stabilizációs stratégiáknak teret adó mindennapi események elemzése során tapasztalt, az életvilágépítés módozataiban érvényesülő strukturális egybeesések nyomán alakították ki, miközben az újabb és újabb elemzések fokozatosan bontották le és konkretizálták a kiindulópontul szolgáló diffúz utaláseggyüttest. Ebben a koncipiálási folyamatban (amely egyben a használhatónak mutatkozó interpretációs eljárások egyfajta kiszűrését is jelentette) jelentős szerepet játszottak azok az eseményelemzések és rövid tanulmányok, amelyek az ingázó busz világára, a hangkörnyezet elemzésére, a tárgyi környezet létrehozásának modelljeire, a személyközi kapcsolatok ökológiájára irányultak. Az ezekben a témakörökben végzett mélyebb elemzések már a stabilizációs stratégiák implicit fogalmával operáltak.

Elemzéseinkben stabilizációs stratégiának tekintjük a mindennapi életvilágépítés azon mozzanatait, amelyek az életforma folyamatos változtatására irányuló két fő tendenciával szemben (ezek egyike a fentről gyakorolt erőltetett átépítés, másika az ágensek által kitermelt, húzószerepet betöltő város-kép) az állandóság érzetét/tudatát igyekeznek megteremteni. Olyan események hordozzák ezeket a stratégiákat, amelyek jól érzékelhetően kiemelkednek a folytonos változás teréből és idejéből, saját maguk számára saját teret és időt hoznak létre. Ennek nyomán minden ilyen esemény „megemeltté” válik, s ez a sajátos, az ünnepek életvilágépítésére jellemző patetikum az, ami ezeket az eseményeket viszonylag könnyen fölismerhetővé teszi. (Nyilván nem véletlen, hogy az ünnepek nagy része is beletartozik a stabilizációs stratégiákat kitermelő/éltető események sorába.)

A fentebb jelzett elemzések mellett azonban figyelniünk kellett arra is, hogy a változási folyamat adott paramétere mellett milyen feltételek termelték ki a „megemelt” eseményeket. Ez a kérdés ropant összetettnek bizonyult, mivel erre a régióra vonatkozóan kutatási programunk beindulásáig nem volt pontos kép magáról a változási folyamatról sem. A változási folyamat egyik elemének – a fentről diktált életformaváltásnak – a körvonalazása meglehetősen hosszás (és munkacsoportunk tevékenységétől részben távolálló) statisztikai-szociológiai felmérések elvégzését kívánta meg. Mivel az adatok összegyűjtésére és feldolgozására szakosodott megyei hivatalok adatbázisát általában nem lehetett megbízhatónak tekinteni, a szűkebb értelemben vett urbanizációs folyamatra vonatkozó adatokat (pl. a lakosság összetétele, foglalkozási megoszlása, ingázási volumenek és irányok, iskolahálózat, kulturális infrastruktúra, úthálózat, iparfejlesztés stb.) csak az egyes néptanácsai regiszterek feldolgozása során kaphattuk meg. Bár ezen a szinten is mutatkoznak hiányosságok, torzítások, tekintettel arra, hogy a hibák fonása csak a bejegyzés során történhetett (s nem került sor „irányított” feldolgozásokra, összesítésekre), ez a meglehetősen időigényes munka viszonylag hiteles kép megalkotásához segített hozzá.

Ami viszont a folyamatos változás második összetevőjét illeti (ti. a mentális kép szintjén megteremtett és húzóerőként működő „város”

hatása), ennek részletekbe menő elemzése külön kutatási programot kívánt volna meg, ezért – bár többször foglalkoztunk a jelenséggel – összegező munkánk során csak részben alapozhattunk rá. Mindezt azért is hangsúlyozzuk, mert a stabilizációs stratégiák működésére vonatkozó interpretációkat nem tekintjük kimerítőeknek és teljeskörűeknek. A kutatás jelenlegi pontján lehetőség nyílik egy átfogó jellegű interpretációra, ez azonban egyes részterületek elemzésével tovább finomítható, esetleg korrigálható. Szükségesnek tartjuk azt is hangsúlyozni, hogy mivel a változási folyamat már jelzett „belső” összetevőjéről alkotott ismereteink részletesek, a változási modell egészére vonatkozó interpretációnk jelentős részben a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események antropológiai elemzéseiből táplálkozik.

Antropológiáról lévén szó, módszertani szempontból két tájékoztató jellegű megjegyzést kell irt tennünk. Egyrészt azt, hogy az elemzések tárgyául szolgáló események kiválasztása és körülhatárolása céljára a változás folyamatáról való distanciateremtési gesztust, illetve a már szintén jelzett „megemeltség”-jellegét vettük tekintetbe. Mivel nem az ilyen jellegű események fogalmi körülhatárolása és valamiféle tipologizálása volt a célunk, hanem az eseményekben kialakuló, működő stabilizációs stratégiák működésének vizsgálata, ezért olyan események sorozatát vettük alapul, amelyek egyértelműen távolsághoz vezetést gyakoroltak. Másodsorban pedig: igyekeztünk rekonstruálni az ilyen konkrét tér- és időbeli paraméterekkel jellemezhető események kiépülési gyakorlatát. Ahogyan egy-egy ilyen esemény fölépül, abban maga a stabilizációs stratégia konkretizálódása érhető tetten. E stratégiák előfordulási feltételeinek, helyeinek és működési módozatainak vizsgálata – meggyőződésünk szerint – olyan eredményekhez vezethet, amelyek támpontokat adhatnak a folytonos változással szembeni mai és holnapi magatartások körvonalazásához is.

5. A stabilizációs stratégiák feltételrendszeréről

A stabilizációs stratégiákat kitermelő és fenntartó feltételrendszer egészének értelmezése kapcsán ki kell emelnünk azt, hogy ezek a feltételek nem közvetlenül hatottak az életformaváltási folyamat

ellenében. A befolyásolásnak egy közvetett formája működött, amely a következőkben érhető tetten: ezek a feltételek – együttesen vagy kisebb csoportokban fejtve ki hatásukat – olyan életesemények kitermelődését tették lehetővé/kényszerítették ki, amelyek a váltási folyamat gyenge pontjaira ráépültek, s így átmeneti szüneteket, kitérőket, ideiglenes állomásokat, mellékutakat hoztak létre. Képletesen szólva azt is mondhatnánk, hogy a részben belső kényszerből táplálkozó életformaváltási folyamatnak egy olyan kiemelt jellegű eseményekből összeálló környezeten kellett átverekedje magát, amely sok lehetőséget kínált a változási folyamatba belekerült egyének számára arra, hogy időszakosan kilépjenek ebből a folyamatból. E kilépések gyakorisága (ami végeredményben a stabilizációs stratégiákat működtető események halmazát jelenti), illetve a változási folyamatba való visszalépés utáni hatás folytán ebben a régióban olyan globális jellegű visszahúzó erő konstruálódott, amely kezdetben csupán fékezőerőként működött, később viszont – az 1980-as évektől kezdődően – már egyre inkább úgy jelent meg, mint egy alternatív, választható életvezetési modell. A váltás, mint folyamat helyét egyre gyakrabban foglalta el egy-egy kimerevített átmeneti állapot. (Az itt jelzett tendenciát az e régióra jellemző életformaváltási modell elemzése kapcsán fejtjük majd ki). Így a stabilizációs stratégiákat kitermelő, fenntartó feltételek egy alternatív, időszakosan vagy véglegesen választható környezetet generáltak. Nyilván nem véletlen, hogy e stabilizációs stratégiák már az életformaváltási folyamat első fázisaiban jelentkeztek, később pedig olyannyira megnőtt a számuk és a szerepük, hogy az őket hordozó élethelyzetek halmaza a belső kényszer által is diktált váltás egyféle alternatívájává állhatott össze. Így a fentről propagált és a belső kényszerből is táplálkozó ún. városi életforma, illetve az elhagyásra kijelölt életforma közötti térben egy olyan középutas, átmeneti életvezetés vált mindennapi valósággá, amely semmiféle tervezőasztalon és semmiféle vágyképben nem szerepelt, s éppen ezért a társadalomalakítási ideológiák vagy a vágyképek konkretizációjának visszaigazolására irányuló társadalomkutatás számára sem könnyen megragadható. A stabilizációs stratégiák értelmezése ennek a be nem tervezett, el nem képzelt átmeneti

életvilágépítési gyakorlatnak a létrejöttéről alkothat megközelítő jellegű, agyasakkor előrejelzésekre is módot nyújtó magyarázatokat.

6. A stabilizációs stratégiák megjelenése és működése

A stabilizációs stratégia – körülírását a bevezető részben már megadtuk – tulajdonképpen viszonyfogalom. A falu világra jellemző életvilágépítési stratégiák egy csoportját jelöljük ezzel a névvel. Speciális jellegük előfordulási helyükből ered. Ugyanez a környezetbeélési gyakorlat, amely az urbanizációs folyamatban stabilizációs stratégiának minősül, a falusi életvilág részeként már nem, vagy csak kisebb mértékben rendelkezik ezzel a jelleggel. Kutatásunk során ezzel a névvel jelöltük azokat a környezetbeélési, környezetépítési módozatokat, amelyek az életformaváltás sodrába belekerült egyén, család, kisközösség mindennapi életvilágépítési gyakorlatában a falu világra jellemző modell szerint játszódnak le. Megfigyelhetők nyilvános, rítusszerűen megszervezett események alakjában, de a környezetbeélés egészen apró, efemer mozzanataiban is. Célszerűnek látszik számbavenni azokat az eseménytípusokat, amelyekben jelentkeznek ezek a stratégiák, s természetesen rögzíteni kell az előfordulás mértékét és gyakoriságát is. Ezen túlmenően azonban különösen fontosnak tűnik a stabilizációs stratégiákat tartalmazó (még pontosabban: döntően ilyen stratégiákat tartalmazó) események kiépülésének értelmezése. Ez utóbbi teheti lehetővé számunkra, hogy az átmeneti életformák természetéről képet alkothassunk.

Mintegy rövid kitérőként, csak utalásszerűen térünk ki arra, hogy milyen helyzetekben, milyen típusú eseményekben jelentkeznek a vizsgált stratégiák. Leggyakrabban és legnagyobb számban azokban az ünnepi eseményekben fordulnak elő, amelyek a család vagy a falu rendkívüli ünnepének számítanak. Hivatalos ünnepekben csak akkor, ha abban valamiképpen sikerült megteremteni a jól körülhatárolt privát szférát. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy kompakt katolikus régióról lévén szó, a vallásgyakorlás közösségi alkalmi (s ezek nagy

része egybeesik az ünnepekkel) szintén tág életteret nyújtottak a stabilizációs stratégiáknak. A város és a falu közti viszonylag kis távolság periodikus hazajárást tett lehetővé: segítség az otthoni mezőgazdasági munkában, hétfégi rutinszerű hazalátogatás, kiemelt alkalmakra való hazautazás (ünnepek, kalákaszerű munka, lakodalom, temetés, disznóvágás), s ide tartozik természetesen maga az ingázás. Az ünnepi alkalmak mellett ezek az események (amelyeknek központi eleme a várostól való fizikai értelemben vett eltávolodás) sokféle stabilizációs stratégia megjátszására nyújtottak lehetőséget.

A fentebb bemutatott eseménnyel szemben a nem rítusszerű események a vállalt városi életforma „repedéseiben” jelentek meg, s ezek az időszakos kilépések kisebb-nagyobb mértékben stabilizációs stratégiákat hívtak életre. Nincs sokféle ilyen esemény, de nagy részük ismétlődött, majd pedig egyre rendszeresebben sor került rá, s ezek az alkalmi, próbálkozászerűen építgetett események is a stabilizációs stratégiák fontos éltető közegeivé váltak. Jellegetesen ebbe a csoportba sorolhatók azok a próbálkozások, amelyek a városbaköltözés után a falusi életvilágra jellemző kapcsolatcultúra (még pontosabban annak legfontosabb eleme: a nyilvános tér) megteremtésére irányultak. De idővel rendszeressé és rutinszerűvé váltak az olyan kezdeti kísérletezgetések is, mint a városszéli háztáj művelése (mint esemény), a városszéli állattartás, a tömbházak „pincetársaságaiban” való részvétel, a kiscsoport mértékű kaláka-hálók működtetése stb. Az így megteremtődött mikro-nyilvánosságok pedig már lehetőséget nyújtottak arra is, hogy – a megmutatkozási és a megmérettetési technikák kezdetleges tonnáinak megteremtődése révén – a stabilizációs stratégiák a mindennapi életvilágépítés olyan szféráiban is visszaigazolást és érvényességet nyerjenek, mint a kevésbé nyilvános eseményként lejátszódó lakberendezés, az étkezési modell, a hivatalos intézményekhez való viszonyulás, a szabadidő tagolása, a gyermeknevelési gyakorlat stb. Összességében véve azt mondhatjuk, hogy a kezdeti, sokkszerű kihívás után – az életformaváltásban lejátszódott első ugrás után – a stabilizációs stratégiák először a „közös” eseményekben (ünnepek, hazajárás) jelentek meg. Ezek azonban a változási folyamatban inkább csak „szüneteket”

jelentettek, mintsem választható alternatív eseményt. A stabilizációs stratégiákat, s ezek nyomán magát az átmeneti életformát a váltási folyamat hézagaiban megjelenő, majd önállósodó alternatív életvilágépítési kísérletek erősítették meg. A kezdeti sokrésztvevős, rítusszerű események csak mintegy visszaigazolták ezeket a próbálkozásokat. Éppen ezért természetes, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó hétköznapi események megerősödése, számuknak növekedése után (a mindennapi életben jelentkező alternatív tendenciák hatására a nyolcvanas évek közepétől újjászerveződtek és rendkívüli módon megerősödtek. Ettől kezdve már nem az életformaváltási folyamat szüneteiként jelennek meg, hanem sokkal inkább az átmeneti életfonna szimbolikus jóváhagyásának kitüntetett alkalmaként. Generáló szerepüket levetkőzve mára a stabilizációs stratégiák természetes tereivé váltak.

7. A régióra jellemző életformaváltási modell

Kutatásunk során vizsgáltuk a stabilizációs stratégiákat kitermelő feltételegyüttést, az előfordulások módozatait, valamint az ilyen stratégiákat tartalmazó események kiépülését/működését. Az elemzések nyomán – kiinduló céljainknak megfelelően – válaszokat kell megfogalmaznunk arra a két kérdésre vonatkozóan is, hogy (1) milyen értelemben történt életformaváltás a vizsgált régióban, és (2) mi várható a közeljövőben. Az első kérdés megválaszolása a Csíki-medencére jellemző ún. urbanizációs modell felvázolását jelenti. A második kérdésre adható válasz már a következmények számbavételét, illetve a fejlesztési stratégiák megalkotásához szükséges szempontok rögzítését jelenti. Ez a második válasz már egyben tanulmányunk továbbgondolását is jelentené, ezért erre a kérdésre csak a fontosabb mozzanatok jelzésével válaszolunk.

Áttekintve az elmúlt években végzett antropológiai elemzéseinket, másfelől pedig a vizsgált háttéranyagként felsorakoztatott (de csak kontroll- és összehasonlító szerepben felhasznált) sok statisztici-

kai adatot, sajtóanyagot, az egyes falvakról készült beszámolókat, a rögzített beszélgetések anyagait, egyértelműen arra a következtetésre juthattunk, hogy a régió urbanizálódási folyamatairól két, egymástól lényegesen eltérő kép rajzolható. Egyféle képet kapunk akkor, ha az urbanizáció modelljét mintegy kívülről, a mérhető adatok végeredményeként rajzoljuk meg (ide tartoznának például a következők: a munkahelyek gyarapodása, a városi lakosság létszámnövekedése, a lakásépítés adatai, a közlekedési hálózat fejlesztése, az ingázók számának növekedése, az oktatási és kulturális intézmények fejlődésének bizonyítékai, a háztartások tárgyi felszereltségének mutatói stb.). Ebből a szemszögből nézve olyan képet kapunk, amely szerkezetében – s természetesen a dicsőítő jelzőket elhagyva – hasonlít a közelmúlt sajtója és fejlesztéspolitikai propagandája által kitermelt és forgalmazott képhez. Ebben a képben látszólag igen sok a pozitív elem. Az alábbiakban csupán röviden mutatjuk be.

Az ország sok más vidékétől eltérően a csíki régió urbanizálódási folyamata „emberi léptékűnek” mutatkozott. Azon, hogy mindez mennyire volt tudatos tervezés vagy éppen a központi szándékos mellőzés eredménye, lehet vitatkozni. Az is feltételezhető, hogy ennek a vidéknek a felfuttatását nem tekintette a központi vezetés igazán fontosnak, és csak annyit áldoztak, amennyi még nem kívánt részletesebb tervezést vagy nagyobb befektetést. Így történhetett meg, hogy a fejlesztéspolitikát – akarva-akaratlanul – a régió adottságaira szabták. Nem épült ide olyan ipari óriáskomplexum, amely munkaerő, nyersanyag, energiafelhasználás stb. szempontjából a régiót más vidékeknek teljesen kiszolgáltatta volna, s amelynek a melléktermékei megváltoztatták volna a régió földrajzi vagy szociális rendjét. Nem építettek ki újabb centrumokat, hanem megelégedtek a természetes centrum fejlesztésével, s így az ingázók számára olyanmennyire meghatározó „mindennapi távolság” is viszonylag elfogadható keretek között maradt. A városhoz való teljes vagy periodikus kapcsolódás nem követelte meg az otthoni életkeretek azonnali és teljes felszámolását, sőt, a gyakori hazajárás lehetősége még a város-vidék kapcsolat fennmaradását is lehetővé tette.

Az urbanizálódás emberi léptékéhez tartozik az is, hogy a köz-

ségek lakosságának alig 8-10%-a költözött be a városba. Igaz, hogy az volt a legaktívabb és legtermékenyebb réteg (a 18-25 év közötti nők és férfiak jó része a várost választotta, s ez a folyamat a községek lakosságának közel 20%-os csökkenéséhez vezetett 1977 és 1990 között), s az is igaz, hogy az elvándorlás az egyes községek településeit egyenlőtlenül érintette (minél kisebb volt a falu, annál többen mentek el, különösen ha nem esett a főút közelébe), de mindezek ellenére a községekben mégis megmaradt az emberekben az az érzés, hogy a település ép, nem öregedik el. Mindenki természetesnek vette, hogy a községek aprófalvai előregedtek, mert a községközpontok látványlag életerősek maradtak.

Emberi léptékűnek mutatkozott az urbanizálódás a város oldalán is, egyetlen mozzanatot kivéve, s ez a megszokott városkép eltörlése volt. Ettől eltekintve viszont – az akkori sajtó nyelvén szólva – dinamikus városfejlesztésről beszélhetünk. Csíkszeredában a lakások építése viszonylag szorosan követte az új munkahelyek megteremtését, s ezek a munkahelyek nem kívántak olyan speciális szakmai felkészültséget, amilyeneknek a vidék lakói ne tudtak volna megfelelni. Készruhagyár, fonoda, kötöttárugyár, traktorgyár épült a városban, s a munkahelyek igen nagy százalékában kétkezi munkára volt szükség. Bár a város bővült, térben is terjeszkedett, továbbra is gyalog bejárható maradt, s nem jelentkeztek benne a nagyváros szokásos „tünetei”. Lehetőség volt a városszéli állattartásra, a kiskertek művelésére, a rokoni-ismeretségi kapcsolatok rendszeres fenntartására. S ugyanakkor – a néhány ezerre tehető betelepített/betelepülő román anyanyelvű lakosság jelenléte ellenére – a város úgymond magyar város maradt: a nyilvános helyeken (üzletek, hivatalok, szolgáltatási egységek) a magyar nyelv használata volt magától értetődő.

Mindez a szám adatok tükrében eléggé egyértelmű. Számunkra viszont az volt a kérdés, hogy mi húzódik meg a szám adatok mögött, hiszen ezzel a „hivatalosan” is propagált képpel sehogy sem illett össze a sokféle viselkedésben, élethelyzetben tettenérhető alternatív életvilág. A stabilizációs stratégiák kialakulásának és megerősödésé-

nek nyomkövetése pedig egy, az előbbitől teljesen eltérő urbanizációs „kép” megalkotásához vezetett el.

A folyamat lényegét tömören a következőkben lehetne összefoglalni. A hivatalos településfejlesztési politika által beindított és fenntartott urbanizálódási folyamatok által működtetett életformaváltás keretein belül a mindennapi életvitel síkján stabilizációs stratégiák jelentkeztek bizonyos eseményekben, ezek a stratégiák folyamatosan erősödtek, és végül egy olyan átmeneti életforma stabilizálódásához vezettek el, amelyet falusi életformának nem nevezhetünk már, de még városinak sem. Mivel ezek a stabilizációs stratégiák hamar jelentkeztek, jelentős szerepet játszottak abban, hogy maga a kívülről és belülről is támogatott urbanizálódási folyamat sajátos útra tért. Nem csupán a végeredmény átmeneti jellegű, hanem maga a folyamat is. A következőkben röviden felvázoljuk ennek az átmeneti folyamatnak a fontosabb komponenseit, természetesen csak a stabilizációs stratégiák működése szempontjából.

b. A stabilizációs stratégiák jelentkezése és megerősödése

A megyésítés utáni első évtizedben (1968-tól a 70-es évek utolsó harmadáig) még nem jelentkeztek trendszerűen a stabilizációs stratégiák. Az előbbieken elemzett interiorizáció, valamint a fentről diktált városfejlesztés kezdeti lendülete az adódó lehetőségek közti válogatást helyezte előtérbe, s a válogatási gyakorlat a falu életvilágát – amely ebben a stádiumban elvben a stabilizációs stratégiák sok változata számára nyújthatott volna támogató háttérrel – átmenetileg mintegy zárójelbe helyezték. A stabilizációs stratégiákat életre hívó feltételek egy része már ebben az időszakban is létezett (pl. urbanizálódási aszinkron, beugrásos gyakorlat), de még nem generáltak védekezési eljárásokat.

A hetvenes évek közepétől indultak be azok a folyamatok, amelyek mintegy megtörték a városiasodás irányába tartó, látszólag teljesen gondtalan menetelést. Ez volt az az időszak, amikor tetőzött

a beköltözési hullám, és igen magas volt az ingázók száma is, ugyanakkor a frissen beindult, nagy befogadóképességű ipari líceumok egyszerre elvonták faluról a fiatalokat (szaklíceumi osztályok, mesterképző osztályok esti tagozaton, ún. inasosztályok). Az addig egyenletesen növekvő város hirtelen „megduzzadt”, s ez két olyan feltételt hozott össze, amelyek – a már meglévőkkel együtt – működésbe léptek. Nagyon leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy a falu hirtelen „elfoglalta” a várost. Az eredmény egyfelől a fókuszként működő városkép képlékennyé válása, másfelől pedig a tegnapi életvilágra jellemző kapcsolathálóknak az urbanizációs folyamatokban való jelentkezése. A falu ekkor vált először kritikus tömeggé az urbanizálódási folyamatokban, s ez a helyzet mintegy automatikusan vont maga után az olyan élethelyzeteket, amelyekben már stabilizációs stratégiák is működésbe léptek.

Amint azt a stabilizációs stratégiákat számbavevő fejezet lezárásában már jeleztük, ezek a stratégiák nem közvetlenül hatottak az életformaváltási folyamatok ellenében, hanem egyfajta alternatív életvilágépítési kísérletet jelentettek az urbanizálódási folyamatok réseiben. Az addig többnyire töretlenül alakuló folyamatban átmeneti jellegű állomásokat, kitérőket, szüneteket – kis ideig tartó, de erőteljes kilépési lehetőségeket – hoztak létre. S hogy ilyenek létrejöttek, abban nemcsak a már említett, mintegy automatikusan működésbe lépő feltételek játszottak közre, hanem a fentről diktált fejlesztési ritmus strukturális és funkcionális zavarai is, amelyek a 70-es évek végétől már egyre érzhetőbben jelentkeztek (pl. a munkahelyteremtések folytonosságának meg-megtörése, a helyi bürokráciának az urbanizálódást lassító szerepe, az infrastrukturális fejlesztések lassú háttérbeszorulása, a falusi élelmiszer- és iparicikk ellátás beszűkülése stb.).

Ha a stabilizációs stratégiák által dominált események működését vizsgáljuk, akkor erről az időszakról azt mondhatjuk el, hogy a közös referenciapontok keresése, illetve az azokra való hivatkozás dominálta ezeket az átmeneti jellegű kilépést jelentő eseményeket. Ez feltehetően azzal van összefüggésben, hogy minden egyes ilyen élethelyzetben a résztvevők szükségét érezték a helyzet (az esemény)

erőteljes és azonnali legitimizálásának, ezért olyan gyakorlatokat léptettek életbe, amelyek egyetlen erőteljes gesztus révén biztosították az esemény érvényességét. A részletek kidolgozására nem volt még elegendő idő, vagy ha igen, ez az aprólékos kidolgozás és bebiztosítás nem tűnt még igazán fontosnak. Ugyanebben a szakaszban jelentkezett az eltávolítási manőver is, mint domináns gyakorlat. Ez szintén az eseménynek a környezetet alkotó urbanizálódási folyamat ellenében való önmeghatározását szolgálta. Ha a határokat erőteljesen sikerült megvonni, akkor nem vált perdöntővé az, hogy maga az esemény sikeresen alakult-e vagy sem.

Az időszakos kilépések a 80-as évek közepén váltak igazán gyakoriakká, s számuk megnövekedése mellett tapasztalható volt az egyes események megerősödése, formális ritualizálódása, valamint tér- és időbeli kiterjedése is. Ezt a folyamatot két tényező implikálta: (1) a stabilizációs stratégiákat életre hívó feltételháló újabb elemeinek a jelentkezése, és (2) a fentről szabályozott urbanizálódási folyamatban mutatkozó komoly strukturális zavarok.

b.1.

A 80-as évek közepére a stabilizációs stratégiákat kitermelő feltételháló minden eleme a szó szoros értelmében véve ringbe lépett. Az urbanizációs aszinkron erősebb volt, mint azelőtt bármikor, s a beugrások gyakorlata is akkor kívánta meg a beugráshoz szükséges egyéni készletek legnagyobb koncentrációját (s nem véletlen, hogy ebben az időszakban az „ugrás” már egyre kevesebbnek sikerült). A kényszerű szabadságolásoknak, a fél-fizetések gyakorlatának bevezetése, a munkahelyek bizonytalansága a várost mint fókuszot eltávolította, s magát a mentális városképet hangsúlyozottabban képlékennyé tette. Ebben a helyzetben – mintegy ráfelelésként – fölerősödtek a magabiztosnak vélt kapcsolattartási módok. Az ekkor belépő új feltételek (a belső urbanizációs kényszer gyengülése, a kis élet legitimitásának megteremtődése, illetve a nemzetiségi hivatalos nyilvánosságról való teljes leszakadás) egész sor olyan új helyzetet is kreáltak, amelyekben a stabilizációs stratégiák domináltak (pl. az elvándorlásokról való beszélgetések, a

földművesmunka újbóli fölértékelődése nyomán kialakult helyzetekben való viselkedés és az ezekre a helyzetekre irányuló reflexiók forgalmazásának helyzetei, a hazajárások előtérbe kerülése stb.).

b.2.

A fentről irányított urbanizálódási folyamat ebben az időszakban gyakorlatilag csődöt mondott, s ennek a következményeit nyilvánosan is beismerték. A falu, a falusi munka ismét az ideologikus beszélés középpontjába került, megszűnt a város, a városbaköltözés reklámozása, de a naponta tapasztalható tények ettől függetlenül is határozottan jelezték a hivatalos urbanizálódás teljes leállítását: leállt a lakásépítés, új munkahelyek létrehozása helyett elbocsátásokkal kellett szembenézni, a város (a fő élelembeszerzési hely) ellátása folyamatosan romlott. A fentről irányított urbanizálódási folyamat teljes elbizonytalanodása a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események fölértékelődéséhez vezetett.

A bemutatott két tényező hatására a közel egy évtizedes tendencia (ti. a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események jelentkezése és térhódítása) lassan egy választható, alternatív életforma jegyeit öltötte magára. A folyamatos változás érzetét felváltotta a stabilitás érzete. Többé nem a város, a városivá válás volt a fontos, hanem az én, a mi, akiknek már nem a hely holnapi elérése a fontos, hanem a hely mai megtalálása jelenti a legfontosabb célt. Dominánssá válnak azok az események, amelyek egyrészt keretet adnak ennek a stabilitásérzésnek, másrészt segítik a még nem konkretizálódott helyteremtési igények tárgyiasulását. Ugyanakkor ezek az érzelmileg felöltött, és külső formájukat tekintve ritualizálódott események igen erős legitimációs szerepet is betöltenek: visszaigazolják a helykeresési igyekezeteket és a helytermelési gyakorlatot. A stabilizációs stratégiák működése síkján ebben az időszakban – az eltávolítási gesztusokkal és a közös referenciapontokkal való operálás mellett – igen fontossá válnak a legitimációt hordozó eljárások: a bizalmas jelleg működtetése, a megnyilatkozások pragmatikai vonatkozásainak előtérbe kerülése. S ami talán leginkább a centrumba kerül: a kész

szerepekkel való operálás. Az átmeneti életforma a felszínen gyorsan megszerveződik, a mélyben pedig – igaz, csak mikroszinten – erős kapcsolatháló szerveződik. Életre kel a senki által meg nem tervezett életforma, amely heteromorf jellegénél fogva aligha tekinthető a szocializmus sikeres termékének. Tény, hogy létrejött, mégpedig egy olyan feltételháló eredményeként, amely korántsem szűnt meg az 1989-es változásokkal, sőt, maga a beindult folyamat sem zárult le véglegesen. Kettős oka is van tehát annak, hogy ez a folyamat tovább haladjon a maga útján (vö. Zárómegjegyzések). Anélkül, hogy bármiféle értékelő megjegyzést tennénk ennek az átmeneti életformának a jellegére vonatkozóan, azt kell mondanunk, hogy alapos megismerése kulcsfontosságú, mert egész sor olyan, ún. „szocialista” jelenségre nyújt magyarázatot, amelyek a máshol kitermelődött és elfogadott érték-, és normarendszerek szemszögéből abszurdnak, groteszknak, s ennek okán vagy jelentéktelennek, vagy embertelennek minősülnek. A stabilizációs stratégiák kialakulásának és megerősödésének erre a régióra jellemző modellje – igaz, csak egy részterületen – pontosan arra mutatott rá, hogy a mindennapi élet síkján miképpen volt átélhető az ún. szocializmus.

8. Zárómegjegyzések

Tanulmányunk utolsó részében arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy a vizsgált régióban mi várható a közeljövőben. Ez a válasz több mozzanatból áll, ezek közül csak a legfontosabbakra térünk ki.

Elemzéseink eredményei szerint a vizsgált régióban egy ún. átmeneti életforma alakult ki és állandósult, s ennek az állandósulásnak a technológiája (értve ezalatt a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események feltételrendszerét, valamint az események kiépülési módját) arra enged következtetni, hogy a stabilizációs tendenciák még nem zárultak le, a lezárulás az elkövetkezendő években sem várható. A ma (1991-ben) megfogalmazódó társadalomalakítási elképzeléseknek (lásd a politikai pártok és kulturális szervezetek programjait) további „visszarende-ződéssel” kell számolniuk. Ezt a folya-

matot pillanatnyilag még újabb feltételek is támogatják, többek között a rendszerváltás utáni törvények és rendelkezések (földtörvény, privatizációs folyamatok, a magánszektor kialakulása) felemássága, ellentmondásos jellege, valamint az ezek nyomán kialakuló bizonytalan helyzetértékelés. Egy olyan újabb tényezővel bővült a stabilizációs stratégiákat éltető feltételrendszer, amely – a korábbi évek gyakorlatához hasonlóan – a „bizonytalanra biztossal reagálni” elvet, tehát az ismert életvilágépítési stratégiák mozgósítását helyezi előtérbe. De úgy véljük, hogy ez az újabb mozzanat nem befolyásolja alapvetően (mint ahogy hiánya sem lenne jelentős) az ún. átmeneti életforma további erősödését. Az ok a következő: a külső és belső kényszer nyomán elindult életformaváltási folyamat alternatívájaként létrejött életforma pillanatnyilag a saját legitimitása termelésének döntő fázisában van. Ezt az állapotot csak nagyon drasztikus külső hatás bírná megváltoztatni vagy módosítani. A döntő fázis tulajdonképpen azt jelenti, hogy a stabilizációs stratégiákat tartalmazó események most hódítják meg a mindennapi élet és ezen belül a privát szféra igazán fontos régióit. Ha az elmúlt évekre vonatkozóan (1985-86-tól errefele terjedő időszakra vonatkozóan) azt mondhatuk, hogy a sokrésztvevős, nagy publicitással rendelkező ún. közösségi események sugározták az alternatív változatok számára a legitimitációt, akkor a holnap vonatkozásában már azt jósolhatjuk, hogy – bár több ilyen közösségi esemény tovább fog élni – ezek az események fokozatosan el fogják veszíteni központi legitimitációtermelő szerepüket, s a személyes életesemények szimbolikus lereagálásának fő területe a kisebb léptékű közösségi esemény, a vérségi és területiális kapcsolatok mentén szerveződő, zártabb körű formációk működése lesz. Bár ma a politológusok és tömegkommunikációs szakemberek előszeretettel melegítik föl a falu (a székely falu) önszerveződésének, a települések önrendelkezésének mítoszát, kollektív jellegű cselekvésekre a jövőben aligha lehet számítani. Amíg az átmeneti életformák igazán meg nem erősödnek, addig ebben a régióban – Berreman small scale-large scale fogalompárját véve alapul – a micro-scale típusú szerveződési formák fogják uralni a hétköznapokat. S ezek is

passzívak lesznek abban az értelemben, hogy létrejöttük és működésük legfontosabb funkciója az egyénre, családra, mikro-közösségre irányuló legitimációs szerepkör felvállalása. Metaforikusan szólva azt is mondhatnánk, hogy ebben a régióban a mindennapi élet, a társadalom el fog rejtőzni, és az elmúlt két évtizedben kialakult kettősség (hivatalos nyilvánosság – mindennapi nyilvánosság) tovább fog erősödni. Ez az állapot tulajdonképpen már ma is érzékelhető, és az elkövetkezendő években – amennyiben nem kerül sor nagyon drasztikus külső beavatkozásra – ez a folyamat még tartani fog.

Az átmeneti életformát kitermelő események építkezési gyakorlatát elemezve láhattuk, hogy számtalan jel mutat ennek az életvilágépítési gyakorlatnak az instabil jellegére (erős védőburok megléte, a patetikum nagy szerepe, a verbális szféra sajátos önmagyarázó funkciója stb.). Ezek a tulajdonságok arra utalnak, hogy az átmeneti életforma megszilárdítására és legitimálására irányuló igyekezet – nagy valószínűséggel – nem vezethet hosszabb élettartamú, az ágenssek beidegződései szerint kellően be/túlbiztosított stabil formákhoz. Az ezen a síkon is megmutatkozó aszinkron (ezt akár stabilizációs aszinkronnak is nevezhetjük), valamint a forma (lásd: az események megemeltsége és túlmagyarázása) és a praktikum (lásd: célorientált mindennapi életvezetés) felszíni összeegyeztetése érdekében tett kompromisszumok föltehetőleg az életvilágépítési gyakorlat lassú privatizálódását fogják kitermelni. Tehát ebben a régióban a mindennapi életet szervező társas organizációk szintjén egyfajta lebomlásra számíthatunk. Ha a tegnap vonatkozásában még small-scale típusú közösségekről beszélhettünk, az erőltetett urbanizációs folyamat (végeredményeként, termékként) a micro-scale típusú szerveződési formák megjelenését és megerősödését eredményezte. Ma ez a folyamat (ti. a megerősödés, a megjelent formák legitimálódása) teljében van, és várható, hogy kifutása közben/után lényeges változás következik be: az életvilágépítési praxist egyre nagyobb mértékben az egyénre méretezett stratégiák fogják uralni. A sokrésztvevős, rítus-szerű közösségi események jó része mára már elveszítette társadalmiszervező potenciálját, a holnap vonatkozásában a micro-scale

típusú organizációkra hasonló sors vár. Az életvilágépítés privatizálódásának folyamatát több külső tényező lassíthatja ugyan, de megállítani, félbeszakítani csak drasztikus külső hatás tudja (pl. a mindennapi életvilág egyik napról a másikra történő felszámolása). Ez az európai szemmel nézve meglehetősen megkésett individualizáció az elkövetkezendő évek uralkodó tendenciája lesz.

Azt, hogy ennek a ma zajló (a társadalomnak a „kis élet” sáncai mögé való elrejtőzése) és holnap várható (az életvilágépítés fokozatos privatizálódása) folyamatnak milyen következményei vannak – amelyekkel a társadalomépítés tervezői, kivitelezői is számolhatnak – egy külön tanulmány keretében kell majd részletekbe menően számba venni. Kutatási eredményeink amellet érvelnek, hogy ebben a folyamatba beleszólni – a legitimációs gyakorlat mélyen rejtőző, szimbolikus jellege folytán – gyakorlatilag nem lehet, legfeljebb a létező életvilágok drasztikus felszámolása révén. Az átalakítási elképzelések épp úgy lepattozhatnak róla, mint a konzerválásuk illúzióját megteremtő mítoszok (vö: a székely falu jellegével kapcsolatos publicisztikai és áltudományos elméletek). A létező folyamathoz hozzáadni valamit, a folyamat optimalizálódására törekedni – természetesen annak ismeretében – valószínűleg lehet. Az ilyen jellegű befolyásolási stratégiáknak a kidolgozása azonban az átmeneti életforma további alapos kutatását is előlegezi.

(A tanulmány a „Stabilizációs stratégiák az urbanizációs folyamatban – 1968-1989” c. kutatási program Zárótanulmányából tartalmaz részleteket. Készült 1991-ben, összeállította Biró A. Zoltán. A teljes tanulmány az Antropológiai Műhely 5. számában jelent meg 1994-ben „Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csiki-medencében” címmel. A kutatást a Teleki László Alapítvány Magyarságkutató Intézete támogatta.)